

ha azt nézem, hogy ember és növény
egyként él-hal a közös ég alatt,
erőben áll, de lehull, túl delén,
s a dicsőségnek nyoma sem marad,
akkor az álló múlás látomása
ifjú pompádban ragyogtat elém,
ahol verseng az idő a halállal,
hogyan mocskos éjre váltson ez a fény.
Az idővel harcolok, mert szeretlek,
s mielőtt kiolt, új oltvánnyá teszek.

Szabó T. Anna fordításai

Bartha Katalin Ágnes

SHAKESPEARE XIX. SZÁZADI KOLOZSVÁRI OLVASÓI

A szélesebb magyar közönség s főként a vidéki közönség találkozása a színpadi Shakespeare-rel még a XIX. század második felében is gyakran értetlenséget, nemtetszést váltott ki, mindezt többen és sokféleképpen magyarázták Kazinczytól Döbrentei Gáborig, Bajza Józseftől Vörösmartyig, Egressy Gábortól Molnár Györgyig és vidéki hírlapi tudósítókig. Egyik magyarázatul kétségkívül az előzetes szövegismeret hiánya kínálkozott. Ilyen értelemben okkal keltheti fel figyelmünket a XIX. századi kolozsvári olvasók tábora, az érdeklődő átlagolvasó kiléte.

A XIX. századi erdélyi Shakespeare-recepció sokrétűségének vonatkozásában a Shakespeare-darabok előadás-rekonstrukciója mellett fontos vizsgálat tárgyává tenni nemcsak azok nézőit, hanem a felmérhető Shakespeare-olvasók körét is. Az oktatási és színházi központként működő Kolozsváron az olvasástörténeti kérdés megválaszolható a szórakozni vágyó közönség és az elit irodalmi/színházi kultúrát képviselő vezető egyéniségek dichotómiáján és mindezek befogadói élményein keresztül.

A színpadi műhöz előzetes ismeretekkel közelítő Shakespeare-olvasók nyilvánvalóan más jellegű befogadókká válnak, mint azok, akik Shakespeare-szöveggel még nem találkoztak. Jól szemléltetheti ezt a problémát az a kolozsvári *Ellenzékben* (1894) megjelenő híradás, amely a CORIOLANUS előadására menő diákokat egyszerre olvasói és nézői szerepkörben jeleníti meg. A nagyszámú diákság a Petőfi fordította szöveggel a kezében jelenik meg a színházban, hogy összevethesse ezt az előadott szöveggel. A közönségnek ez a része a Shakespeare-előadásra nemcsak szórakozást keresni megy, hanem tudatosan vállalja a szöveg kihívását, és tanulmányozza is azt.

A vizsgálódás könyvtári katalógusokat és kölcsönzési naplókat faggat, és olyan kérdésekre kíván választ találni, amelyek e források vizsgálata nélkül csak feltételezések maradnának, nevezetesen, hogy milyen darabok alkották e század folyamán Kolozs-

váron a shakespeare-i kánont, kik ismerték bizonyíthatóan a Shakespeare-drámákat és főként melyeket, van-e kimutatható összefüggés a kolozsvári Shakespeare-darabok színrevitele és a kollégiumi diákság Shakespeare-drámakölcsönzései között? A XIX. századi erdélyi olvasáskultúrát vizsgáló tanulmányok elsősorban Benkő Samu, Lakó Elemér, Tonk Sándor nevéhez fűződnek, azonban ezek főként reformkori vonatkozásokkal és nem Shakespeare-t érintő kérdésekkel foglalkoztak.

Az átlagolvasók fennmaradt nyilvántartása mellett a vizsgálat során lényegesnek tekintettük a forrástípus kínálta olvasás-, ízlés- és művelődéstörténeti perspektíva érvényesítését, amely a kollégiumi könyvtárak Shakespeare-műveltségközvetítő szerepét is megvilágítja.

Amint forrásaink mutatják, a Shakespeare művei iránti érdeklődés nemcsak a színházi közönséget hozta lázba, hanem az olvasóközönséget is. Nincs okunk e kettőt szorosán elhatárolni. Ha nem tekinthető is minden Shakespeare-néző/színházba járó Shakespeare-olvasónak, valószínű, hogy a drámák kolozsvári olvasói színházba is eljártak, és végigkísérték a színpadi Shakespeare-produkciókat.

Többen vélekedtek úgy, főként a XIX. század első felében, de azt követően is, hogy az írott/olvasott művel szemben alulmarad a színpadi produkciók nyújtotta élmény. Már Kazinczynek is csalódást okozott a bécsi HAMLET-előadás 1786-ban a Hof und National Theaterben, és valószínűleg a játékszíni konvenciórendszerrel való szembesülés kényszerítette arra, hogy 1790-es HAMLET-fordításának színpadi bemutatásáról lemondjon. Viszonya a színészzel továbbra is elméleti maradt csupán. Hasonlóan vélekedett Homoródszentmártoni Gedő József is, aki színpadi művek írására készülő József fiát eltanácsolta attól, hogy a dramaturgiára vonatkozó ismereteit klasszikus darabok színpadi adaptációjából szerezze, amelyek jobbára csonkítva, átírva jelentek meg a színpadon, és inkább a művek eredetiben való olvasását ajánlotta. *„Hogy a mi Játék színeinken drámaírási teoriát absztrahálhatsz magadnak, az iránt kételkedem – hiszen a leg jobb, szerinted a leg correktebb darabokat elcsonkítva, öszve gazolva nyujtják színészeink! Tehát az ő előadásokból nem lehet Shackspert, Göthét, Schillert, Moliert s.a.t. studiummá tenni, azt azoknak eredeti nyelven olvasása, tanulása s azok helyt álló kritikáinak studiumja eszközölheti! Hanemha Shacksperi talentumod van, rossz darabból a genie teremt tökéletest, mint Milton a híres eposzát, egy olasz opera hallgatásából fogalmazá”* – hangzik az 1836. április 6-án Abrudbányán kelt levél.

Jelen vizsgálat szempontjából fontosabb számunkra azoknak a Shakespeare-olvasóknak a köre, akik név szerint azonosíthatók a könyvtári nyilvántartások, kölcsönzőnaplók révén. Az egyszerű olvasók között gyakran találni olyanokat, akik jelentős irodalmár-művelődéstörténésszé is válnak, mint például Ferenczi Zoltán, Kolozsvár színháztörténésze. Ez utóbbi 1912–1922 között a MAGYAR SHAKESPEARE-TÁR szerkesztőjeként a XIX. századi magyar Shakespeare kanonizációján munkálkodik.

A gyűjtés és feldolgozás köre a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban fellelhető kolozsvári Unitárius Kollégium, a Református Kollégium és Főtanoda, valamint a Katolikus Főtanoda XIX. századi kéziratos könyvtári jegyzékeire terjedt ki. A kollégiumi, illetve főiskolai könyvtári lajstromok a diákok, tanárok kölcsönzéseit tartalmazzák, de a jegyzékekben városi polgárok, különféle tisztségviselők, arisztokrata olvasók és több nőolvasó neve is előfordul. (A kollégiumi könyvtárak olvasói sorában szereplő arisztokrata könyvkölcsönzők azért is figyelmet érdemelnek, mivel több kolozsvári arisztokrata családnak volt jelentős könyvtára, mégis a művelődésnek ezt a módját választották.)

Shakespeare magyar recepciótörténeti modelljének szerkezeti részébe illeszkedik az olvasót mint a könyvtári jegyzékek egyik főszereplőjét központi jelentőségűvé emelt vizsgálat. A felekezeti kollégiumok diáksága felől való közelítés annál is inkább indo-

kolt, mert mindhárom kollégium diáksága intenzíven látogatta a színházat a gyakori tiltások ellenére is. A közönség véleményadó-formáló részét képezte a színház karzatán helyet foglaló, a források szerint tetszését, nemtetszését gyakran harsányan kinyilvánító diákság.

Shakespeare-kiadványok és olvasóik az Unitárius Kollégium könyvtárában

Az alábbiakban az Unitárius Kollégium könyvtárának feltérképezhető Shakespeare-állományát és az egyes művek egykori tulajdonosait vesszük számba, majd a fennmaradt reformkori kölcsönzési naplókat vizsgáljuk.

A kollégium könyvtárának régi anyagában (az ún. régi könyvtárban), amely adományokból és hagyatéki könyvtárakból tevődött össze, több különféle Shakespeare-kiadással találkozunk. Bölöni Farkas Sándor hagyatékából kerül be a régi könyvtár Bölöni-tékájába a húszkötetes, 1810-es bécsi kiadású, A. W. Schlegel és J. J. Eschenburg fordította *SCHAKESPEARE'S SÄMTLICHE DRAMATISCHE WERKE*. (Bölöni Farkas 1841–1842-es végrendeletében rendelkezik többek között a könyvtáráról, amelyet a kollégiumra hagy.) Homoródszentmártoni Gedő József több mint ötezer kötetből álló könyvgyűjteményében, amely 1852-ben került a kollégium birtokába, két különböző német nyelvű Shakespeare-összes mellett (J. H. Voss-féle *SCHAKESPEARE'S SCHAUSPIELE*, 1826–1827-es bécsi kiadás, J. W. O. Benda-féle *SHAKESPEARE'S DRAMATISCHE WERKE*) a *SHAKESPEARE'S SCHAUSPIELE*, erläutert von Franz Horn (I–V. Leipzig, 1823–1831) is megvolt, amelyet nagy érdeklődéssel olvasott. Gyűjteményébe tartozott Kazinczy *HAMLET*-fordítása (1790), Döbrentei Gábor angol forrasszövegből fordított *MACBETH*-je (1830), Lemouton Emília prózában készült *SHAKESPEARE VILMOS ÖSSZES SZÍNŰVEI* (1845) is.

Brassai Sámuel 1842-ben adományozta könyvgyűjteményét a kollégiumi könyvtárnak, de élete végéig gyarapította, amint azt a fennmaradó könyvgyarapodási jegyzékek is mutatják. Brassainak egy 1824-es, Lipcsében kiadott angol Shakespeare-kötete volt: *SHAKESPEARE: DRAMATIC WORKS*, valamint egy évszám nélküli londoni kiadású *OTHELLO*.

A kolozsvári Unitárius Kollégium jegyzéke, az *EGYETEMES KÖNYVTÁRI LAJSTROM* (1868–1878) Shakespeare-állománya a következő tárgyunkhoz sorolható tételeket tartalmazta: Kazinczy *HAMLET*-jét, Döbrentei *MACBETH*-jét, Lemouton Emília öt füzetből álló fordítását; ezenkívül a *SHAKESPEARE'S SCHAUSPIELE VII.* köteté szerepelt. (Valószínűleg a Voss-féle fordítás 1818–1829 közt megjelent lipcsei Shakespeare-kiadás darabjai lehettek.) A *KÖNYVTÁRI EGYETEMES-LAJSTROM* 1868-tól 1876. AUG. SZERZEMÉNY KÖNYV NYILVÁNTARTÁSÁBÓL derül ki, hogy 1869-ben Gyergyai Ferenc politikus és műkedvelő színész J. W. O. Benda fordította német Shakespeare-kötetekkel, összesen tizenhét darabbal gazdagította a könyvtár Shakespeare-állományát. 1874-ben Gyergyai Shakespeare műveinek hét kötetét ajándékozta a könyvtárnak, a nyilvánlántartásból azonban nem állapítható meg, hogy milyen nyelvű, milyen kiadású Shakespeare-darabokról van szó. 1870-ben Uzoni Gábor egy angol (*SHAKESPEARE: COMEDIES*) és egy német Shakespeare-sorozatot hagy a könyvtárra. Nagyajtai Kovács István a Nicolaus Delius-féle *SHAKESPEARE'S WERKE* hét kötetét (Eberfeld, 1864) és a Kisfaludy Társaság által kiadott *SHAKSPERE MINDEN MUNKÁI* tizenhét kötetéből tizenhatot ajándékoz a könyvtárnak. A Londonban több ideig tartózkodó, komoly teológiai könyvgyűjteménnyel rendelkező kolozsvári unitárius tanár, Simén Domokos könyveinek leltára (1874) szintén tartalmazott egy angol össz-Shakespeare-kiadást (Halifax, 1860). Az 1895-ös *BETŰSOROS KÖNYVTÁRI LAJSTROM* a Lipcsében 1854-ben megjelent *THE COMPLETE WORKS OF WILLIAM SHAKESPEARE* mellett az Alexander Schmidt szerkesztette *SHAKESPEARE-LEXIKON*-t (Berlin, London, 1874–1875) is állományba veszi.

Reformkori kölcsönzési naplók Shakespeare-olvasói

A kéziratos KÖNYVEK KIADÁSÁRÓL VALÓ JEGYZÉS szerint az 1818–1830 közötti időszakban feltűnő gyakorisággal kölcsönöztek ki Shakespeare-drámákat a kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárából. Harmincöt alkalommal kérték ki Shakespeare valamelyik darabját, legtöbbször egy kötetet, de gyakran kettőt (báró Jósika Samu, Kovács János diák, báró B. Betty), olykor négyet (Viski úr, Ferenczy Károly diák), és előfordult, hogy Kelemen Lajos diák, későbbi főkörmányszéki hivatalnok tíz Shakespeare-kötetet is kölcsönzött egyszerre. Minden valószínűséggel az Erdélyben elterjedt, ma is több könyvtárban fellelhető húszkötetes, A. W. Schlegel és J. J. Eschenburg által fordított bécsi 1810-es kiadás köteteit olvasták. Cím szerint a HAMLET, OTHELLO, valamint ROMEO ÉS JULIA szerepelnek a jegyzékben, a többi kötet számmal jelölik. A HAMLET-et Váradi [Mihály] úr kölcsönözi, aki talán azonos az első pest-budai, Kelemen-féle társulat színészeivel (1792–1794 között volt a társulat tagja). A ROMEO ÉS JULIA-t Mátéfi [Ferenc] diák és Szilágyi Ferenc, a kolozsvári Református Kollégium klasszika-filológia tanára olvasta. Az OTHELLÓ-t D[aniel] Pepi kölcsönzi. Lehet, hogy a könyvtáros által feltüntetett HAMLET a Kazinczy-féle fordítás, a ROMEO ÉS JULIA Kun-Szabó Sándor Christian Felix Weisse német fordításából készült, 1786-os magyarítását jelöli, de a Mátéfi kölcsönzésénél a ROMEO UND JULIA bejegyzés a német nyelvű változatot fedi. Az OTHELLÓ-t is minden valószínűséggel németül olvasták. (Nincs adatunk arra nézve, hogy a K. Boér Sándor vagy Kelemen László OTHELLO-fordításai kéziratos formában terjedtek-e, és eljuthattak-e a kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárába.) Ebben a periódusban mindhárom megnevezett Shakespeare-darabot játszották a kolozsvári színpadon, ami minden bizonnyal növelhette az érdeklődést irántuk.

Legtöbbször a Schlegel–Eschenburg-fordítás I. kötetét olvasták (tizenkét kölcsönzés): A VIHAR ÉS A VÍZKERESZT VAGY AMIT AKARTOK szövegeit, noha a színpadon mindkét darab csak jóval később kezdi el pályafutását. (A VIHAR pesti bemutatója 1874. aug. 26., a VÍZKERESZT budapesti bemutatója 1879. okt. 26-án volt.) A VIHAR a Shakespeare-ről szóló diskurzusok korai és többször hivatkozott szövegeként épül be a recepciótörténetbe, mint az időbeli egység be nem tartásának és a túlburjánzó fantázia megbocsátható vétségének és erényének példája (Buczy Emil, 1817). A kölcsönzések gyakoriságát tekintve a II. kötet következik (kilenc kölcsönzés), amelyben az olvasók A VELENCEI KALMÁR ÉS A SZENTIVÁNEJJI ÁLOM német szövegeivel ismerkedhettek. A III. (JULIUS CAESAR, ROMEO ÉS JULIA) és a IV. kötetet is többször olvassák (HAMLET, AHOGY TETSZIK). A XII. kötetet Kelemen K. diák veszi ki (III. RICHÁRD, TÉLI REGE). A Shakespeare-nek tulajdonított, pótkötetekben szereplő színjátékok iránt is akadt egy-két érdeklődő. A IX. (MACBETH, Cymbeline) és a X. kötetet (LEAR KIRÁLY, SOK HÚHÓ SEMMIÉRT) a nyilvántartás szerint csak egyszer kölcsönözték.

A harmincöt bejegyzett Shakespeare-kölcsönzés nem jelent ugyanannyi kölcsönző személyt is. Báró Jósika Samu, Jósika Pepi, Kelemen Lajos, Daniel Pepi, gróf Tholdalagi olvasók legalább kétszer kölcsönöznek különböző Shakespeare-kötetet.

Az olvasóközönség felnőtt értelmiségi részének döntő többsége ugyancsak a kollégium hajdani diákjai közül került ki. A Shakespeare-t olvasók táborának összetétele társadalmi hovatartozás tekintetében meglehetősen heterogén. A kollégiumi diákok mellett a főrangú gróf Tholdalagi, báró Bánffy László főkörmányszéki tanácsos, báró Jósika Sámuel, a kiváló szónok, Erdély későbbi kancellárja nevével is találkozunk, de ott találni értelmiségi polgárt, guberniumi tisztviselőt, tanítót, tanárt, műkedvelő színészt, katonatisztet, valamint ügyvédet is. A felekezeti hovatartozás a XIX. századi Kolozsváron könyvkölcsönzés szempontjából nem bírt fontossággal. Semmi sem gátolja

a református professzor Szilágyi Ferencet, a ROMEO ÉS JULIA olvasóját, sem a piarista esztéta és költő tanárt, az *Erdélyi Muzéum* egyik alapítóját, Buczy Emilt (ő „Schakespeare-nak 19ik és 20ik Darabj”-t veszi ki, a pótkötetek áldramáira is kíváncsi), hogy az Unitárius Kollégium könyvtárából kölcsönözzön Shakespeare-művet. A jegyzék több nőolvasó nevét is megőrizte (S. Nina, S. Klári, gróf Vasné, báró Wesselényiné, J. Carolina, Engelhardt Anna színésznő [?]), de Shakespeare-kölcsönzőt mindössze kettőt találtunk, B. Betty és Bánffy Ilona bárónőket.

Nemcsak társadalmi hovatartozásuk, illetve művelődéstörténeti szerepük érzékeltetésére, hanem a reformkori ismert magyar Shakespeare-olvasók körét is bővítendő, az említettekén kívül még néhány korai Shakespeare-olvasó nevét fontosnak tartjuk lejegyezni: Ferenczi Károly diák, később a Kolozsvári Unitárius Kollégium Olvasó Egyletének tagja; Ajtai Sándor diák; Szász [Imre] 1820–21-ben utolsó éves diák, aki a kollégium elvégzése után Marosvásárhelyre ment jogot tanulni; Viski Sándor 1835-ben a Guberniumnál rapidíjas; Lészai Lőrinc 1813-ban a Királyi Akadémiai Líceumban bölcsész, később guberniumi titkár; Balogh Pál, aki Bölöni Farkas Sándorral egy időben utazta be Észak-Amerikát, hazakerülve nevelő lett; Körmöczy János, az Unitárius Kollégium tanára, igazgatója, a későbbi unitárius püspök (1824-ben vesz ki „*egy darab Shakespeare*”-t); Zeyk úr, valószínűleg Zeyk Sándor, később a *Hetilap* munkatársa. Külön megemlíthető ifj. Gyergyai Ferenc (1799–1874), aki 1816–1818 közt a kollégium diákja volt, majd ügyvéd, diétai követ és kolozsvári szenátor, hírlapíró. Gyergyainak Shakespeare-rel való találkozása nem csak pillanatnyi kíváncsiságot jelez. A színpad világa Shakespeare művén keresztül is megérintette a később tehetséges, magas tenorra képzett férfiút, aki kétszer is fellép a kolozsvári színház színpadán mint műkedvelő. A nagy angol Shakespeare-színészről, David Garrickről közöl egy tanulmányt (*Hetilap*, 1853).

Egy másik fennmaradt, az 1832–1840-es periódusra vonatkozó reformkori kölcsönzőnapló szerint Kelemen Lajos diák, akinek később írásai, fordításai jelennek meg az *Erdélyi Muzéumban*, a *Szépliteraturai Ajándékban*, az *Aglajában*, az *Uraniában*, a *Nemzeti Társalkodóban*, megmarad hűséges Shakespeare-olvasónak. 1832 telén a német Shakespeare-kiadás XI. kötetét (LEAR KIRÁLY, SOK HÚHÓ SEMMIÉRT), XII. kötetét (III. RICHÁRD, TÉLI REGE) veszi ki YORICK ÉS ELIZA LEVELEI mellett. Phleps B. (?) Shakespeare III–IV. kötetet és Mik. Károlyné (?) az V–VI. kötetet (JÁNOS KIRÁLY, II. RICHÁRD; IV. HENRICH KIRÁLY I., II. része) 1836 júliusában olvassa. Egy Engel nevű olvasó 1832 októberében kölcsönzi „SCHAKESPEARE KAUFMAN V. VENEDIG” című darabját.

A fenti könyvjegyzékek tanúsága szerint jóval nagyobb a korabeli magyar irodalmat kölcsönzők száma, de Bulwer regényeit és Washington Irving munkáit is körülbelül olyan gyakorisággal veszik kézbe, mint Shakespeare vagy Lord Byron, Goethe, Schiller munkáit (ez utóbbiakat ekkor német nyelven olvassák). Itt jegyezzük meg, hogy Gyergyai Ferenc és Kelemen Lajos is a kollégiumi diákság irodalmi köréhez tartozott, ami az 1833-ban alakult Kollégiumi Olvasóegyletből nőtt ki (ennek tevékeny tagjai sorában Kriza János és Szentiváni Mihály is jeleskedett). A kolozsvári Unitárius Kollégium monográfusa, Gál Kelemen feljegyezte, hogy a kör alapszabályzatba foglalt célkitűzései között „*a művelt nyelvekből való fordítás, azok rendes megbírálása*” is szerepelt.

Egy másik, részben reformkori könyvkölcsönzési lajstrom 1813-tól 1856-ig vezet a kölcsönzéseket. A rongált, agyonhasznált, helyenként olvashatatlan kéziratos PROTOCOLLUM-ban nem bukkantunk egyetlen Shakespeare-kölcsönzés nyomára sem, ellenben angolul tanulni vágyókra vagy angol művek iránt érdeklődőkre annál inkább. 1833-ban Kriza János az ANGLUS PREDICATIO CHANNINGTÓL olvasója, Kovács István a LEXIKON

ANGLICUM-ot kölcsönzi. 1837-ben Lengyel Sámuel a GRAMMATICA ANGLICÁ-t olvassa, amelyet 1838-ban Kővári Józsa is kivesz Sheridan angol történeteivel együtt. Bánfi Rozália Byron munkáinak, az Angliából Erdélybe származó Paget János az INTELLECTUAL ARITHMETIC olvasója; Nagy Péter pedig a *British Theatert* olvassa. Az unitáriusok angliai kapcsolatai nem csak abban merültek ki, hogy olvassák Lemouton János GRAMMATICA ANGLICÁ-ját (Buda, 1826), vagy Nagyajtai Kovács István és Kriza János többször is kölcsönzi a LEXICON ANGLICUM ET GRAMMATICUM ANGLICUM-ot az 1830-as években. A két utóbbi kölcsönző jól beszél angolul is, amerikai és angliai egyházi kapcsolataik által is erősebb az angolszász kultúra felé való nyitásuk. Mindkettejük személyi könyvtárában jelentős angol nyelvű anyag volt (főként egyházi jellegű könyvek), de nem hiányoztak a világirodalom klasszikusai sem. Kriza Jánosnak is minden valószínűséggel volt Shakespeare-kötete, Nagyajtai Kovács István bizonyíthatóan rendelkezett a Kisfaludy Társaság Shakespeare-vállalatának mindenik kötetével.

Sajnos, az 1833-ban alakult Kollégiumi Olvasóegyletnek (amelynek később külső tagjai is voltak) nem maradt fenn kölcsönzőnaplója. Lappanganak a későbbi kölcsönzési naplók is. Csak feltételezni tudjuk, hogy Shakespeare drámáit angolul olvasók is akadtak az említett angol kiadások possesszorain kívül a század második felében.

Erdélyben a kolozsvári Unitárius Kollégiumban elsőként kezdték el tanítani az angolt mint rendkívüli tantárgyat (ezt a kollégiumi előjáróság 1861-ben határozta el, ekkor jelentettek be az ifjak részére angliai ösztöndíjat is). A 80-as 90-es években a könyvtárhasználat is fellendült, és feltételezhetően megnőtt az angolul olvasók száma. Azt a lehetőséget sem szabad kizárnunk, hogy használhattak Shakespeare-szövegrészletet is tanítás céljából, mint ahogy a Szászvárosi Kuun-Kollégium értesítője szerint a XX. század legelején a HAMLET és JULIUS CAESAR néhány részlete bekerült az angol nyelvet választók tanrendjébe (1902). Az Európa nevesebb egyetemein megforduló Kovács János unitárius paptanár (Kriza János veje), egyébként a Kolozsvári Magyar Királyi Egyetem angol nyelv és irodalom tanára, a kollégiumi értesítők szerint nemcsak az önkéntes, hanem a rendes növendékek angoltanára is volt. Ransborough Zsigmond olvasókönyvét, illetve Dallos Gyula kézikönyvét használta tankönyvként. Ezek példaanyagában nem találunk Shakespeare-szövegrészleteket. E tankönyvek sem tekinthetők kizárólagos nyelvtanítási eszköznek; az egyik kollégiumi értesítő szerint a harmadéves papnövendékek a kollégium diákjainak önkéntes angol tanulóival közös csoportban tanultak. Tananyagukban Ransborough olvasókönyve, illetve „*más művekből fordítások s angol nyelven való társalgás*” is szerepelt heti két órában. Egy bizonyos angol nyelvtudás birtokában a tanulók minden bizonnyal képesek voltak Shakespeare drámáit eredetiben is olvasni.

A Református Kollégium könyvtárának Shakespeare-olvasói

A Református Kollégium könyvtárának történetéről, gyarapodásáról, hagyatékozóiról Török István iskolatörténetében (*A KOLOZSVÁRI EV. REF. COLLEGIUM TÖRTÉNETE*, 1905) olvashatunk. Ezért itt is elsősorban a Shakespeare-kölcsönzőkre figyelünk. Ez a könyvtár is felekezeti hovatartozás nélkül szolgálta ki az olvasói igényeket, ugyanúgy, mint az Unitárius Kollégium.

Az 1794–1816-os periódus könyvkiviteli naplójában nem találni Shakespeare-kölcsönzést. A Református Kollégium diákjai, tanárai főként antik auktorok műveit, legtöbbször latin nyelvű könyveket kölcsönöznek (leggyakrabban a görög és a héber BIBLIÁ-t), vagyis a kötelező olvasmányokat. Ez nem meglepő, hisz a magyar nyelvű oktatás a Református Kollégiumban csak 1842–1843-ban válik általánossá.

A kollégium könyvkiadási naplója, amely az 1820-as évek kölcsönzéseit tartalmazta, olvasói körének ismertsége miatt is felkeltheti figyelmünket: eljárt a könyvtárba Wesselényi Miklós, az 1834–1835-ös erdélyi országgyűlés nagy liberális gondolkodója, szónoka (az ANGLUS DICTIONARIUM és ANGLUS GRAMMATICA tanulmányozója volt a napló szerint); Bölöni Farkas Sándor, az UTAZÁS ÉSZAK-AMERIKÁBAN nagy hatású szerzője, Schiller- és Shakespeare-fordító; gróf Kendeffy Ádám, az *Erdélyi Muzéumban* megjelenő (1814) eredeti magyar szomorújáték megírására kiírt pályadíj támogatója, aki Wesselényi Miklós báróhoz és id. Bethlen János grófhhoz hasonlóan az ellenzéki szellemű reformkori politikai élet kiemelkedő szereplője volt. Gróf Gyulay Lajos, a legterjedelmesebb magyar nyelvű napló írója is kölcsönöz innen könyvet, akinek több ezer kötetből álló értékes könyvtárába jó néhány Shakespeare-kiadvány tartozott. Figyelemre méltó, hogy kéziratossá válása szerint, saját használatára próbaképpen lefordítja a SZEGET SZEGGEL (1841) és a IV. HENRIK (1838) egy-egy részletét. Mindkettő megelőzte a művek teljes magyar fordítását. Egyebek mellett báró Bánffy György és báró Bánffy Miklós kölcsönzési adataival is találkozunk. Innen vesz ki könyvet az unitárius Petrichevich Horváth Dániel (1760?–1842), a kolozsvári magyar színház nagy mecénása és egy személyben színházbérlő-színigazgatója, drámaíró-fordítója és főúri műkedvelő színésze; valamint innen kölcsönöznek olvasnivalót arisztokrata hölgyek is: gróf Bethlen Susi és gróf Thorotzkai Eszter. Noha Shakespeare-kölcsönzésükről nincs tudomásunk, Shakespeare iránti érdeklődésüket valószínűleg személyi könyvtárukból is kielégíthették.

Az 1825–1835 között a kolozsvári Református Kollégium könyvkölcsönzési naplójának nyilvántartása szerint mindössze két alkalommal kérnek ki Shakespeare-darabot, mindkét esetben a MACBETH-et. Bodor Lajos és Kabós Ferenc diákok valószínűleg már a Döbrentei fordította darabot olvassák. (Kabós az 1830-ban a kollégium keretében alakult Ifjúsági Olvasó Egylet és önképzőkör aktív tagja volt.) A napló szerint egyre többen olvasnak már korabeli magyar irodalmat: Széchenyi HITEL-ét, Bölöni Farkas Sándor UTAZÁS ÉSZAK-AMERIKÁBAN-ját, s gyakran kölcsönzik az *Erdélyi Muzéumot* és a *Tudományos Gyűjteményt* is.

Az 1835–1839 közti időszak könyvkiadási naplójában számos ismerős névvel találkozunk: Egressy Gábor színész; Lugossy József diák, később hírlapíró, a kolozsvári Országos Nemzeti Színház választmányának tagja, közoktatásügyi miniszteri biztos; Deáky Filep Sámuel drámaíró, fordító, a kolozsvári színház intendánsa; Kabós Ferenc; az Olaszországból Erdélybe települt vívőiskola oktatómestere, szállodatulajdonos és fiákervállalkozó Biasini Kajetán fia, Domokos, aki a város vezető kereskedői közé emelkedett; az unitárius Brassai Sámuel; az ekkoriban kollégiumi könyvtáros Krizbai Miklós, akivel Petőfi Sándor és Egressy Gábor is jó barátságban volt; Gyulai Ferenc diák, Gyulai Pál testvérbátyja, később számos Shakespeare-szerep alakítója (Claudius, Jago, Macbeth, Shylock), rendező, társulatigazgató; Nagy Péter kollégiumi könyvtáros; professor Nagy Ferenc; Kemény Zsigmond báró. De ez a jegyzék sem őrizte meg egyetlen Shakespeare-olvasó nevét sem. Megjegyezzük, hogy a reformkorban nagyobb könyvtári hagyatékokkal gyarapodó kollégiumi könyvtár sem 1832-ben báró Nalátsi József könyvtárának beolvadásával, sem az 1837-ben gróf Széki Teleki Imre által ajándékozott könyvek révén nem gyarapodott Shakespeare-művekkel.

Az 1840–1843 közti könyvkölcsönzési napló nem jegyzett egyetlen Shakespeare-kivettelt sem, ám az érzékenyjátékok német mesterének, Kotzebue-nak darabjait gyakran olvasta a diákság. Gyulai Pál tanuló például 1840-ben (aki egy év múlva már tógátus diák, főiskolai hallgató) az *Erdélyi Muzéum* első füzetét kölcsönzi (amelyben Döbrentei

EREDETISÉG ÉS JUTALOMTÉTEL című pályázati kiírását olvashatja). A színházért bolonduló, szerepeket másoló ifjú „Rollé”-ra, Gyulai Pál korai kritikus énjére ily módon is hatott a „*Shakespeareleg fellépni*” mércéje.

A XIX. század második felének kölcsönzési naplói és Shakespeare-olvasói

Egy 1854-es leltár-kolligátum vezet egy német nyelvű sorozat nyomára. Eszerint a *II. Historiai és statistikai könyvtárban* szerepelt egy tizenhét kötetes SHAKESPEARE'S WERKE. Mellette zárójelben egy kölcsönzési adat olvasható: „*1 darab Horvát Ákosnál*”. Farnos Elek könyvtáros ezt a SHAKESPEARE'S WERKE sorozatot értelemszerűen az *Iső szépirodalmi könyvtárba* helyezi át. A *IV. könyvtárban* e leltár adatai szerint ez az egyetlen német Shakespeare-kiadás volt meg.

1859-ben készült a KOLOZSVÁRI EV. REF. ISKOLAI IFJUSÁGI OLVASÓ-EGYLET KÖNYVEINEK JEGYZÉKE; eszerint megvolt a könyvtárban a Vörösmarty Mihály fordította LEAR KIRÁLY (1856), a Magyar Tudós Társaság által kiadott KÜLFÖLDI JÁTÉKSZIN XVII. darabja, azaz a Nárajai Náray Antal fordította ROMEO ÉS JULIA (1839), a Lemouton Emília fordította SHAKESPEARE VILMOS SZÍNműVEI-nek öt kiadott füzetéből az első három füzet, valamint egy XVIII. századi német nyelvű, Gabriel Eckert és J. J. Eschenburg fordította SHAKESPEARE'S SCHAUSPIELE (Strassburg, 1778–80).

A következő fennmaradt könyvkiadási jegyzőkönyvből, az 1862–1867 közti nyilvántartásból az is kiderül, hogy a korábbi naplókhoz viszonyítva lényegesen megnő a magyarul olvasó diákok száma, noha akadnak ekkor is francia és német nyelvű könyvet olvasók. A világirodalom klasszikusait is főként magyarul olvassák. Ezenkívül Jókai regényei, Az EMBER TRAGÉDIÁJA, Vörösmarty színművei nagyon népszerűek a kölcsönzők körében. Ez évek Shakespeare-kölcsönzői is már a magyarra lefordított darabokat olvassák, egyetlen kölcsönző kér ki német Shakespeare-t. A Vörösmarty fordította LEAR KIRÁLY a legolvasottabb: Kovács Endre, Wesselényi Miklós, Herceg Lajos, Hegedüs István, Szócs Ferenc kölcsönzi a LEAR-t. A diákok közül Hegedüs István az önképzőkör aktív tagjaként is kitűnik, Wesselényi Miklós diák nevével az *Ibolya* című ifjúsági lap (1862/63) munkatársai közt találkozhatunk. Kemény Endre a CORIOLAN olvasója, Bánffy Endre németül olvassa a SHAKESPEARE'S SCHAUSPIELE X. kötetét. Kiss Lajos 1866-ban már a Tomori Anasztáz által pártfogolt, a Kiszaludytársaság által kiadott első teljes magyar Shakespeare-kiadás – a SHAKSPERE MINDEN MUNKÁI – I. és II. kötetét olvashatja, bennük két-két darabot, az OTHELLO, SZENT-IVÁN ÉJJI ÁLOM, valamint JULIUS CAESAR, TÉLI REGE című színműveket. Kovács János a JULIUS CAESAR-t veszi ki. Tauffer Vilmos 1866. október 9-én a III. és IV. kötetet kölcsönzi (a MACBETH, A VELENCEI KALMÁR; CORIOLANUS, TITUS ANDRONICUS olvashatók a kötetekben); mivel egy hónapig tartja magánál, nyolcvan krajcár büntetést kap.

Az 1872–1876-os periódus kölcsönzéseinek jegyzéke arról tanúskodik, hogy Shakespeare drámáinak olvasása robbanásszerűen megnő a főtanoda hallgatóinak körében. Ez magyarázható az immár teljes magyar Shakespeare megjelenésével, illetve Shakespeare darabjainak Kolozsvár színpadán való jelenlétével is, de valószínű, hogy a református püspök, ifj. Szász Károly Shakespeare-fordítói tevékenységével is kapcsolatba hozható. Ifjúkori naplója szerint Szász igen korán megismerkedik Shakespeare műveivel. Tizenhét éves korában Czakó Zsigmond ajánlja neki Shakespeare-drámák olvasását, a Shakespeare-rajongó Szentgyörgyi Imre pedig ugyanabban az évben a Schlegel-Tieck fordította Shakespeare-kötettel ajándékozza meg. Lefordítja az OTHELLO, MACBETH, ANTONIUS ÉS CLEOPATRA, ROMEO ÉS JULIA, II. RICHÁRD, VIII. HENRIK KIRÁLY, TÉLI REGE, A VIHAR darabokat. Voltaképpen ebben az időszakban a kolozsvári színpadon tí-

zenőt különféle Shakespeare-darabot játszanak: az OTHELLO, a SZENTIVÁNEJI ÁLOM, a III. RICHÁRD, a ROMEO ÉS JÚLIA, a HAMLET, a MACBETH, a LEAR KIRÁLY, az ANTONIUS ÉS CLEOPÁTRA, a CORIOLANUS, a VIII. HENRIK KIRÁLY, a TÉVEDÉSEK VÍGJÁTÉKA, a JULIUS CAESAR, a MAKRANCOS HÖLGY, a CYMBELINE, a IV. HENRIK KIRÁLY című drámákat. Ez a változatosság a Pesti Nemzeti Színház Shakespeare-repertóriumát is túlszárnyalja. Noha átfedések vannak a két színházi központ Shakespeare-műsora között, A VELENCEI KALMÁR-t és a CYMBELINE-t csak Kolozsváron adják, Pesten viszont játsszák A VIHAR-t, ami a kolozsvári színpadon a század során nem is kerül bemutatásra.

A Kolozsvári Színház életében az 1876-os év például tizenöt Shakespeare-előadással kiemelkedőnek tekinthető. A 70-es és 80-as években többször is előfordult, hogy tíznél több Shakespeare-előadás volt egy évben. Ennél nagyobb számú előadássorozat csak a Ditrói Mór szervezte és nagyrészt E. Kovács Gyula tehetségére alapított Shakespeare-ciklus rendezésének évében fordul elő. A húsz Shakespeare-előadás keretében tizenhét különböző darabot mutattak be 1894. október 20. és 1895. március 1. között.

1872 novemberétől 1876 márciusáig összesen 128 alkalommal kölcsönözték a SHAKSPERE MINDEN MUNKÁI-nak valamelyik kötetét, gyakran hármat, sőt négy kötetet is egyszerre. Ebben az időszakban kizárólag magyarul olvassák Shakespeare-t, a Kisfaludy Társaság sorozatának majdnem valamennyi kötetét, egyedül a XIII. kötetet (CYMBELINE, MINDEN JÓ, HA A VÉGE JÓ) és az utolsó, a verseit, szonettjeit tartalmazó XIX. kötetet nem kölcsönzik ki. Az 1876–1878-as kölcsönzési napló viszont a XIII. kötet kölcsönzésének egyik alkalmát is feljegyzí. A diákok jószerivel az összes Shakespeare-dramát olvassák. Népszerűségét tekintve az OTHELLO vezet, és valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, hogyha ennek forrását E. Kovács Gyula nagy hatású, legtöbbször játszott és méltatott alakításában keressük. (*Othello* már-már E. Kovács nevével vált azonossá a korabeli erdélyi színpadokon, aki a címszerepben huszonhatszor lépett fel Kolozsvárt, ennek többszörös alkalmával Erdély és Magyarország különböző színhelyein is.) Az OTHELLO-t 22-szer kölcsönzik, a LEAR KIRÁLY-t 21-szer, a MAKRANCOS HÖLGY-et 13-szor, A VELENCEI KALMÁR-t 11-szer, a SZENT-IVÁN ÉJI ÁLOM-ot és a JÁNOS KIRÁLY-t 11-szer, a II. RICHÁRD-ot 10-szer, A KÉT VERONAI IFJÚ-t 9-szer, a III. RICHÁRD és a SOK HŰHÓ SEMMIÉRT darabokat 7-szer. A TÉVEDÉSEK VÍGJÁTÉKA, a ROMEO ÉS JÚLIA, a SZÉLVÉSZ (Lemouton Emília fordítása), a VI. HENRIK első része és az V. HENRIK darabokat egyenként öt alkalommal kölcsönzik. Az ATHÉNI TIMON-t négyszer, a HAMLET-et, JULIUS CAESAR-t, TÉLI REGÉ-t háromszor, a többi drámát ennél kevesebb alkalommal veszik ki.

A jegyzék alapján néhány gyakori Shakespeare-dramát olvasó/kölcsönző nevét jegyezzük meg: Böhm Sándor, Böhm József, Kilin Károly, Andrásófszky Adolf, Vékony Albert, Ferenczi Endre, Veress Samu, Kiss Béla, Olasz Gyula. A Shakespeare-t következősen olvasók közt Ferenczi Zoltán bölcsészhallgató is ott van, 1875 szeptemberében az ATHÉNI TIMON-t és A WINDSORI VÍG ASSZONYOK-at kölcsönzi. Böhm Sándor hírlapíróként szerez nevet magának, társadalmi, történelmi és vegyes cikkei mellett a *Honban* (1882) megjelenő SHAKSPERE DALAI című írása érdemel figyelmet. Az 1876–1878 közti jegyzőkönyv harminc Shakespeare-kölcsönzést jegyez. Ekkor is az OTHELLO a legnépszerűbb és a SZENT-IVÁN ÉJI ÁLOM (hét kölcsönzés), ezt követi a III. RICHÁRD (öt kölcsönzés), a JÁNOS KIRÁLY (három kölcsönzés) és a MACBETH (három kölcsönzés). Dáné István, Kondor József, Hegedüs István és Ferenczi Zoltán bölcsész gyakori Shakespeare-olvasók. Hegedüs István a XIV. kötetet (JÁNOS KIRÁLY, II. RICHÁRD), a XVI. kötetet (V. HENRIK KIRÁLY, VI. HENRIK KIRÁLY II. része), valamint a XVIII. kötetet olvassa. Ferenczi Zoltán 1876 decemberében Shakespeare XVIII. kötetét (III. RICHÁRD, VIII. HENRIK), 1878 márciusában a XVII. kötetet (VI. HENRIK II. és III. részét) veszi ki.

Az 1879–1882 közti jegyzék sajnos nem szerző és cím feltüntetésével, hanem a könyv sorszámanak és kötetszámanak jelzésével őrzi a kölcsönzéseket. Egy másik könyvkivitel napló segítségével sikerült azonosítani a Kisfaludy Társaság Shakespeare-sorozatát. Az első négy kötetet kölcsönzik a leggyakrabban. Naláczai Ödön, Benkő József, Deák Albert, Farnos Árpád a kiemelkedő Shakespeare-olvasók. A 80-as, 90-es évekből származó naplók szintén a sorszám-kötetszám elvét követve jegyzik a kiviteleket. (Sajnos, a leltárkönyvek hiányában a sorszámozott tételek cím szerinti azonosítása nem volt lehetséges.)

Egy forrástípus mint hiány és a kolozsvári Római Katolikus Főgimnázium ifjúságának szóróverse

A Római Katolikus Líceum könyvtárának a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban megtalálható csekély számú kéziratos jegyzéke nem is szolgálhat bővebb Shakespeare-olvasásadatokkal. Az 1848–49-es tanévből származó könyvtári leltárjegyzékek szerint a líceum könyvtárának egyetlen XVIII. századi német Shakespeare-kiadása volt (SHAKESPEARE WILLIAM: WERKE, 1778). Az egyetlen napló, amelyet átnézhattünk, az 1899–1900-ban történt könyvkölcsönzéseket őrzi egy Shakespeare-kölcsönzési adattal: Kiss Ernő Petőfi CORIOLANUS-fordítását veszi ki. (Kiss Ernő SHAKESPEARE ÉS VÖRÖSMARTY című tanulmánya figyelmet érdemel.) A Katolikus Líceum egyetlen kölcsönzési naplója és az abban fellelt adat nem mutathat valós képet Shakespeare líceumi olvasottságáról, hiszen a jegyzék önmagában nem állhat a forrástípus még lappangó avagy megsemmisült dokumentumai helyett.

Ha kiemelt forrástípusunk a Katolikus Líceum diákságának körét illetően ennek hiánya miatt vált megszólíthatatlanná, egy fennmaradt, Shakespeare-színészt dicsőítő vers révén e felekezeti diákcsoport Shakespeare iránti érdeklődésének bizonyítékaként szolgál, s nem utolsósorban a színészkultusz dokumentumaként. A XIX. század erdélyi színházát körülvevő szövegtörzsek világába illeszkedik egy olyan kallódó típusú aprónyomatvány is, amely a közönség és színház kapcsolatát reprezentáló színházi intézmény kitermelte szöveges műfaj és a színházi programok, meghívók, újévi üdvözlőversek és „búcsúsók” mellett fontos szerepet töltött be: a színészt ünneplő szóróvers. Ez a műfaj voltaképpen azért is érdekes, mivel nem a színház szorosabb köréből nő ki, hanem a színházi közönségből kiváltott reakcióként jön létre, mintegy a színészi alakításra adott pozitív válaszként. A közönség egy meghatározott részének a nyilvánosság előtti gesztusaként értelmezendő e szóróvers.

A Kolozsvári Állami Levéltár Kolozsvári Magyar Színház gyűjteményében található a Stein János m. k. egyetemi nyomda jelét viselő, E. KOVÁCS GYULÁHOZ címzett emlékvers. Nemcsak az ajándékozók körét, hanem a keltezését is jelzi a nyomtatvány: „A kolozsvári róm. kath. főgymnasium ifjúságától 1877. dec. 1.” E. Kovács Gyula ekkor kedvenc, legtöbbet és leghatásosabban játszott Shakespeare-szerepében, Othellóként lépett fel.

A háromszakaszos, színészt dicsőítő vers a Shakespeare-előadónak kijáró tisztelet, elismerés és hódolat hangján szól: „Ünnepre nyílt meg e csarnok kapúja / Ünnepre gyűltünk össze benne mi. / Nemes ihletre gyúlad a kebel ma, / Melyet igaz élv tud hevíteni. / Szent fénynyel lép közénk le Melpomené / ...A pajzán Múzsza ma pihenni tért... / Az jött feltűzni méltó homlokodra / – Hogy mi is lelkesüljünk – a babért. // Mert a mít lángész ihletett percében / Teremt nekünk szépet, jót és igazt, / S mi ily alakban még elérhetetlen, / Művészetet megtestesíti azt. / S látunk »erényt, mely buktában se csügged« / És szenvedélyt, fenséggel esni el, / Shakespeare teremtő lelke száll közénk le, / Mely önmagával ég felé emel. // Igaz művészetet varázshatásán / Előttiünk áll az eszmény, testet ölt, / Magával vonzza tőlünk a mi égi, / És megtisztítja bennünk

a mi föld... / Minket tanítsz, művelsz művészetteddel, / Fogadd szerény hódolatunk ezért, / Ennek koszorúját nyújtjuk ma Neked / Méltóbb kézből vedd a méltóbb babért!”

A korszak színikritikáinak ismerős motívuma, a „Shakespeare-előadás mint ünnep” hagyományozódó toposza köszön vissza a vers elején. A Shakespeare-előadás ünnepi alkalomként való tétélezése a nem mindennapi léthelyzet fontosságát hivatott kiemelni. A színész szakrális jelzők és antik istenek képviselte értékek közé emelése voltaképpen a Shakespeare-drámák tolmácsolójának szól: annak a színésznek, aki a drámák szereplőinek megszemélyesítőjeként nemesítő és fölemelő érzést képes a közönségnek átadni. A köznapiság szférájából mintegy kiemelkedve, félistenné magasztosul.

Az ünneplő vers nyelvhasználatában a Shakespeare iránti hódolat a színészre tevődik át, és a Shakespeare-színész a halhatatlanság szférájába emelkedik. Az őt ünneplő aprónyomtatvány egyben a Shakespeare-szöveg éltetését jelenti, de szól az emlékverset a hódolat jeléül felkínáló katolikus főgimnáziumi ifjúságról is.

Megállapítható tehát, hogy a különböző korszakokból fennmaradt kölcsönzési naplók és a felekezeti iskolák olvasottságára vonatkozó dokumentumok egyenetlen képet mutatnak. Az Unitárius Kollégium könyvtárának köréből reformkori dokumentumok maradtak fenn; a Református Kollégium kölcsönzési naplóinak tanúsága szerint főként a XIX. század második feléből maradtak számszerűen jelentős Shakespeare-kölcsönzési dokumentumaink; a Katolikus Főgimnázium könyvtárának egyetlen kölcsönzési naplója maradt. Anélkül, hogy a túlzó általánosítás hibájába esnénk, forrásaink néhány felismerésre vezettek. Vizsgálataink alapján úgy tűnik, hogy az *Unitárius Kollégium könyvtára* a reformkorban fontos és megkerülhetetlen Shakespeare-drámakölcsönző szerepet látott el, amely elsősorban a németre fordított Shakespeare-drámák iránti olvasói igényeket szolgálta ki. A XIX. század második felében a *Református Kollégium könyvtára* bizonyult Shakespeare recepciója tekintetében hatékony intézménynek; kölcsönzési adatai olyan nagyméretű Shakespeare-olvasottságot mutatnak, amely páratlan a maga nemében, és amelyhez egyértelműen nemcsak intézményi támogatottság, hanem egyéni olvasói, színházlátogatói érdeklődés is kellett, Shakespeare drámaírói tehetségének elviekben való elfogadásához olvasó-gondolkodó igény is járult.

Láthattuk, hogy a református és unitárius kollégiumok *olvasó egyleteinek* és *önképzőkörök* működése szintén hozzájárult Shakespeare drámáinak népszerűsítéséhez. Ezeknek a reformkorban elsődlegesen a tanrendből hiányzó magyar irodalmai pótló szerepe volt, de emellett a művekről való társalgásnak, előadásnak és a „művelt nyelvekből” való fordításnak is fontos szerepet juttattak. A század második felében tovább hagyományozódott az olvasóegyletek és önképzőkörök szervezett gyakorlata és a Shakespeare-olvasói igényeket is kiszolgáló funkciója. A fennmaradt olvasóegyleti kölcsönzőnaplók egyértelműen ezt mutatják.

A Shakespeare-drámákra vonatkozó olvasási szokásokat figyelve a század folyamán az *egynyelvű olvasóvá válás* fokozatos tendenciája is kirajzolódik. A század első felében főként németül olvassák Shakespeare-t, de az angol nyelvű kötetet birtoklók angolul is, emellett a fordításban olvasható drámákat magyarul olvassák. A század második felében egyre kizárólagosabbá válik a drámák magyar nyelven való olvasása. Az 1860-as években még előfordul, hogy németül is olvassák őket, a 70-es évektől már kizárólag magyarul. Ezt a tendenciát az iskola nemzeti nyelvű programja mellett az immár teljes magyar nyelvű Shakespeare-fordítás (1864–1878) is segítette. A nemzeti kontextusba emelt magyar Shakespeare a magyar szerzők műveinek olvasottságával vette kezdetét, a gyakran olvasott Jókai és Petőfi művei mellé rendelődött. A felismert egynyel-

vű olvasóvá válás fokozatos tendenciájának mintegy ellenpólusaként figyelemre méltó az Unitárius Kollégiumban ekkoriban bevezetett *angol nyelvtanítás* ténye; Erdélyben korábban intézményes keretek között nem tanítottak angol nyelvet, s ennek forrásnyelven Shakespeare-t olvasó, illetve kinevelő funkciója nem elhanyagolható.

A Shakespeare-drámák olvasása mellett a drámaíró recepciójának más összetevői is vannak: rendkívül fontos a szerepe a kikölcsonzott *folyóiratoknak*, gyűjteményes könyveknek is. Ezek olvasása a század első felében is nagy népszerűségnek örvendett (*Athenaeum*, *Erdélyi Muzéum*, *Tudományos Gyűjtemény*, *Közhasznú Esméretetek Tára*, *Élet és Literatura*, *Koszoru* stb.). Jelleműknél fogva ezek a kiadványok voltak azok, amelyek a leg hamarabb és legközvetlenebbül avatták be az olvasóközönset a korabeli művelődési, tudományos, társadalmi és politikai élet problémáiba. A Shakespeare drámaírói tehetségét és a drámáit tárgyaló írások kritikái, illetve kultikus nyelvhasználata meghatározó volt a drámákról való gondolkodás, a befogadás tekintetében, és mintegy megszabta a hozzájuk való viszonyulás lehetséges módjait.

A század első három évtizedében Kolozsváron a Shakespeare-drámák *olvasói és színházi befogadása* különbözik az egyes drámák esetében. Többen olvassák már A VIHAR, VÍZKERESZT, SZENTIVÁNÉJI ÁLOM, JULIUS CAESAR, AHOGY TETSZIK, III. RICHÁRD, TÉLI REGE stb. német fordításait, amelyeknek színpadi térnyeréséig még jó néhány évtizedet kell várnia a magyar színházba járó közönsetnek. Bár magától értetődő, hogy egyazon darab mindkétfajta befogadására is van példa, a HAMLET, OTHELLO, ROMEO ÉS JÚLIA, MACBETH már nemcsak egyéni olvasmányélmények, hanem korai színpadi bemutatásuk révén a színházba járó közönset élményvilágát is gazdagítják.

A 70-es évektől az olvasói és színházi befogadás egységesülni látszik, amennyiben a kolozsvári olvasói Shakespeare-láz (l. az 1872–1876-os jegyzék kölcsönzési rekordját), amely minden Shakespeare-drámára kiterjed, valamint az egyre több színpadi Shakespeare-előadás (amely az 1894/95-ös színi évad első magyar Shakespeare-ciklusában jut el a legnagyobb Shakespeare-bemutatásig, a drámaszerző összes színművének színpadi bemutatására tett kísérletként) a teljes Shakespeare-kanon befogadása felé tart.

A színházi és olvasói befogadás kölcsönös egymásra hatásának jele, hogy bár Shakespeare drámái a század során *nem részei a kötelező iskolai tananyagnak, a kolozsvári színpad Shakespeare-előadásainak kulturális és társadalmi eseményjellege* a drámák olvasását is előhívja, segíti. A színházba járó közönset diákrétege kihívásként is értelmezi az előadások aktív befogadásának lehetőségét, amennyiben a maga interpretációját a színpadra vitt jelentéssel kívánja egybevetni (l. a Shakespeare-kötettel színházba járó diákokat).

Ámbár a Református Kollégium és Főiskola, illetve az Unitárius Kollégium Shakespeare-olvasottságtérképét tekintve eltéréseket mutat, tény, hogy az egyes kollégiumi könyvtárak felekezeti hovatartozás nélkül álltak az olvasók rendelkezésére, már csak azért is, mivel az egyes iskolákba nem csak az adott felekezethez tartozó diákok jártak. A város három felekezeti kollégiumának diáksága, a hozzájuk csatlakozó külső olvasók és nem utolsósorban az 1872-től működő kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem színházba járó diáksága mind a Shakespeare szövegei iránti érdeklődést tanúsítja.

Shakespeare kolozsvári olvasóit (meghatározott intézményekhez kötött olvasást vizsgálva) nem pusztán pozitív adatként kívántuk szemlélni, a drámaszövegek, illetve a színpadra szánt szövegek olvasói/nézői interpretációja elsődlegesen nem passzív befogadókat jelentett – amint ezt a színpadra vitt szöveggel szembeni kritikus beállítódás vagy a szóróvers kommunikatív gesztusként értelmezett, Shakespeare-színészt éltető versalkotáspéldái jelzik –, hanem Shakespeare drámáinak produktív recepciójának dokumentumaiként.